

ЗОВНІШНІЄ І ВНУТРІШНІЄ В ПРАВІ: МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

INTERNAL AND EXTERNAL IN LAW: METHODOLOGICAL ASPECTS

Євграфова Є.П.,

кандидат юридичних наук, суддя
Вищого спеціалізованого суду України
з розгляду цивільних і кримінальних справ

Стаття присвячена аналізу категорій «внутрішнє» й «зовнішнє» в праві та їх співвідношенню. У юридичній науці зазначена проблема майже не досліджена, незважаючи на використання термінів «внутрішнє» й «зовнішнє» під час розгляду сутності, змісту, форми, структури права тощо. При цьому зовсім не з'ясовано питання, чому, наприклад, форма права поділяється на внутрішню та зовнішню, що в праві дійсно є внутрішнім, а що зовнішнім, тому потребує розгляду методологічних аспектів цієї теми.

Ключові слова: право, внутрішнє, зовнішнє, форма права, структура права.

Статья посвящена анализу категорий «внутреннее» и «внешнее» в праве, их соотношению. В юридической науке данная проблема почти не исследована, несмотря на использование терминов «внутреннее» и «внешнее» при рассмотрении сущности, формы, структуры права и так далее. При этом совсем не выяснены вопросы, почему, например, форма права разделяется на внутреннюю и внешнюю, что в праве действительно составляет внутреннее, а что внешнее, поэтому нуждаются в рассмотрении методологических аспектов этой темы.

Ключевые слова: право, внутреннее, внешнее, форма права, структура права.

The article is devoted to the analysis of the categories "internal" and "external" in law and their correlation. In the legal science this problem is not studied despite application of terms "internal" and "external" while considering the essence, contents, form, structure of law etc. Herewith, there is no clarification to questions, why, for instance, the form of law is divided into internal and external ones, what is really internal and external in law. Therefore, methodological aspects of this topic require to be considered.

Key words: law, internal, external, form of law, structure of law.

Постановка проблеми. Право – об'єктивне, самостійне та пріоритетне суспільне явище. Воно не є надбудовою економічних та інших суспільних відносин, а взаємодіє з ними на паритетних засадах. Раціональне використання права в життєдіяльності людей, суспільства та держави вимагає всебічного й істинного знання про його якості. З'ясування питань, що в праві є внутрішнім, а що зовнішнім, важливо для розкриття його потенціальних можливостей і їх реалізації в упорядкуванні суспільних відносин.

Мета дослідження – визначити сутність категорій внутрішнє та зовнішнє в праві, їх місце й роль у понятійній системі юридичної науки, виявити стан розробки цієї проблеми у вітчизняному правознавстві.

Виклад основного матеріалу. Категорії «внутрішнє» та «зовнішнє» порівняно недавно стали предметом дослідження в науковій літературі. До 60-х рр. минулого століття їх не виокремлювали в системі діалектики як самостійні й парні категорії, характеризуючи їх як відображення сутності, зв'язків, властивостей об'єкта та їх прояв зовні у взаємодії як із самими собою (внутрішнє), так і з іншими явищами (зовнішнє). У такому ж контексті названі категорії сприймалися у теоретичному правознавстві з прив'язкою їх до сутності, змісту, форми та структури права.

Цікаві думки щодо внутрішнього й зовнішнього в явищі сформульовані Г.В.Ф. Гегелем. Так, розглядаючи співвідношення змісту та форми права, він писав: «Поза межами світу явищ є тотальність і повністю міститься у своєму відношенні із собою. Відношення явища із собою <...> цілком визначено, має *форму* в самому собі, й оскільки воно володіє нею в цій тотальності, то воно володіє нею як сутнісною сталою» [1, с. 298]. Далі філософ підсумовує: «Форма є *зміст*, а у своїй розвинутій визначеності вона є законом явищ. У форму ж, оскільки вона не рефлексована в саму себе, входить негативний момент явища, не-самостійне і змінюване, – вона байдужа, *зовнішня форма*» [1, с. 298]. На жаль, ця теза Г.В.Ф. Гегеля не мала не тільки розвитку, а й належної інтерпретації в працях радянської школи філософів і правознавців, висновки яких із цього питання апіорно й механічно переносилися у теоретич-

ні дослідження. Особливо помітно це проявилось під час виділення в праві так званих *внутрішньої та зовнішньої форм*. Привертає увагу те, що при цьому ніхто з науковців-юристів ніколи не з'ясовував сутності категорій «внутрішнє» та «зовнішнє», як вони реально відрізняються одне від одного в праві. Достатньо було їх використання та того розуміння, яке традиційно видавалось за аксіому, при цьому не турбувались про їх діалектичну єдність і то-тожність. При цьому Н. Попов підкреслює: «Важливе методологічне значення в пізнанні має відображення категоріями «внутрішнє» і «зовнішнє» однієї із сутнісних форм об'єктивних протилежностей – відносної протилежності між внутрішньою та зовнішньою сторонами об'єктів матеріального світу, їх протилежності й то-тожності» [2, с. 80]. Проте в такому разі не все так беззаперечно, оскільки не всі вчені однаково ставляться до введення в науковий обіг названих категорій. Крім того, право не належить до тих матеріальних об'єктів, «внутрішнє» яких можна досліджувати за допомогою мікроскопу та інших технічних приладів. На відміну від цього «внутрішнє» в праві не можна розглянути під мікроскопом, «заглянути» в право можна лише шляхом проникнення в нього абстрактного мислення. Проте виявити в праві внутрішнє та його складові для юридичної науки завдання не з простих, урахувавши при цьому значний вплив суб'єктивного фактора. У науці теорії права категорії «внутрішнє» та «зовнішнє» найчастіше пов'язують із дослідженням певних якостей і сторін права.

Зокрема, сутність, наголошує Д. Керімов, – це *внутрішня субстанція* в протилежність *зовнішнім її проявам*, узагальненим у понятті «явище». У неї включено лише щось внутрішнє, глибинне, необхідне, а в поняття правового явища – частіше зовнішнє, поверхнєве, випадкове [3, с. 158, 159]. При цьому вчений не дає визначення категорій «внутрішнє» й «зовнішнє», як і не наводять їх інші дослідники права [4, с. 87–93]. За логікою автора внутрішнім у праві є його сутність, *державна воля*, а зовнішнім – те, у чому виражена остання, скажімо у формах (джерелах) права, інших юридичних актах. У дійсності ця воля є *актом державної влади*, а не *всієї держави* – тери-

торіально-правової організації людей (народу), які хотіли б бачити в праві не просто «державну волю», яка може суперечити їхнім інтересам, а те, що вони вважають *соціальною справедливістю, свободою, рівністю*. У цьому, на наш погляд, полягає цінність права, його призначення як регулятора суспільних відносин.

Проте майже аналогічну ситуацію (наведені раніше) можна спостерігати в застосуванні категорій «внутрішнє» й «зовнішнє» в з'ясуванні проблеми форми права. У зв'язку із цим А. Шебанов стверджує, що поняттю форми права може бути надано *різні значення* залежно від аспекту розгляду й у цьому разі дуже важливим є запропонована марксистською філософією ідея поділу форми на внутрішню та зовнішню. *Внутрішня форма* – це способи зв'язків елементів, що складають зміст права; *зовнішня форма* – зв'язки права з іншими явищами [5, с. 23–28]. Водночас висловлюється застереження щодо умовності застосування термінів «внутрішня» та «зовнішня» форми, оскільки кожна з них дає уявлення про організацію змісту права, але ці уявлення є результатом розгляду різних аспектів права [5, с. 24].

Те, що форму права можна розглядати в різних аспектах, не викликає заперечень, але за логікою пізнання вони повинні бути не різними її значеннями, як вважає вчений, а ідентичними. Крім того, сумнівним, на наш погляд, є посилення на неіснуючу позицію марксизму щодо поділу форми права на внутрішню та зовнішню. Насправді, ця точка зору, представлена його прихильниками, є не зовсім точною інтерпретацією відомих тез марксизму як те, що «*матеріальне право <...> має свої необхідні, притаманні йому процесуальні форми*... Один і той самий дух повинен наповнювати судовий процес і закони, адже процес є тільки *форма життя закону*, отже, прояв його *внутрішнього* (курсив наш – Є. Є.) життя» [6, с. 158], а також щодо римського права як «*найдосягнутішої <...> форми права* (курсив наш – Є. Є.), яка має своєю основою приватну власність» [7, с. 105]. Треба бути надто необачним у науковому сенсі, щоб на власний розсуд приписати вказаним мислителям конструкцію поділу форми на внутрішню й зовнішню, до якого вони не мали ніякого відношення.

Надаючи тим чи іншим теоретичним аспектам форми права, різний смисл і функціональне призначення, у літературі стали *отождествлювати* внутрішню форму з поняттями структури, організації, системи права. Як наслідок такого підходу, у теорії права сформувалась відповідна методологічна орієнтація, а в практичному відношенні – послаблення наукових основ законотворчості, якості законів, систематизації законодавства тощо. І це при тому, що проблема змісту й форми в праві виступає як *надто важлива частина методології законодавця*, до якого б питання ми не звертались, чи є воно про майстерність законодавця, про якість законів, про роль права, його *вирішення* пов'язано з вирішенням питання *змісту й форми в праві* [8, с. 26–27]. У цьому контексті важливим заходом для реалізації наведених думок є прийняття закону про нормативно-правові акти, варіанти проектів якого вже більше двох десятиліть перебувають на розгляді парламенту України.

У процесі підготовки проектів законів та інших нормативно-правових актів можна спостерігати неузгодженість, навіть спотворене уявлення між змістом і формою його викладу, коли пріоритет надається змісту, що з міркувань законодавців життєво є більш важливим, аніж форма, оскільки останню можна доопрацювати дещо пізніше, після прийняття закону. Це, звичайно, не могло негативно позначитися на якості законів, зрозумілості їх змісту, доступності до них користувачів, правильному використанні юридичної техніки, а також на ефективності дії правових норм. Подібний підхід до підготовки законодавчих рішень є однією з причин частих змін, які вносяться до щойно прийнятих законів, або виникає практична необхідність в офіційному тлумаченні їх положень чи визнанні

їх неконституційними, як це й відбувається в реальності [9, с. 98–104].

Природа суспільних відносин, як свідчить практика їх регулювання, *не сприймає будь-яких дефектів законів*, як і дефектів інших нормативно-правових актів, незалежно від засобів їх примусового впровадження публічною владою. Саме із цієї причини постійно існує потреба в удосконаленні чинного законодавства, у тому числі засобами внесення змін до відносно недавно прийнятих законів України («Про вибори народних депутатів України», «Про судоустрій і статус суддів», «Про Кабінет Міністрів України», Податковий кодекс України, Бюджетний кодекс України, Цивільний кодекс України, Кримінальний кодекс України, процесуальних та інші кодекси). Оновлення законодавства, своєчасне виправлення допущених помилок і внесення до його актів відповідних поправок є неперервним процесом, зумовленим *необхідністю постійного удосконалення* правового механізму регулювання суспільних відносин. Ті чи інші прорахунки й помилки в законотворчості, як справедливо зазначається в літературі, є наслідком непродуманої та науково необґрунтованої правової політики державної влади, що здійснюється у відриві від реалій життя, поєднується з недосконалістю та прогалинами юридичної бази, з нечіткими пріоритетами, що веде до деструкції в здійсненні соціальної, економічної, культурної політики [10, с. 485].

У зв'язку із цим певні недоліки характерні й для теоретичних досліджень, присвячених проблемі форми та змісту права, враховуючи використання неадекватних за змістом і функціями категорій. Адже відомо, якщо немає порозуміння в теоретичних поняттях, то ще складніше й важче знайти порозуміння на практиці в законотворчому процесі під час обговорення законопроектів, так само як і під час ухвалення судових та інших рішень. Керуючись наведеною вище методологією, у 60–80-х рр. XX ст. в юридичній науці, як уже зазначалось раніше, домінувала позиція, що право має *дві форми*: «внутрішню і зовнішню» [5, с. 26–28]. Відтоді в цьому сенсі фактично майже нічого не змінилося, хоча намагання деяких учених-юристів (С. Бошно, Т. Кашаніної, А. Міцкевича, Н. Пархоменко, Т. Радька) були спрямовані на пошук нових підходів у дослідженні цієї проблеми [11, с. 15–22; 12, с. 7–21].

Проте й сьогодні такий підхід щодо цього питання є пануючим у юридичній науці. Фактично він нічим не відрізняється від того, що встановився в 60-і рр. XX ст. Д. Керімов пише: «*Внутрішньою формою* правової норми є *система* будови, *спосіб зв'язку* частин, *структура правової норми* (гіпотеза, диспозиція, санкція). *Зовнішня форма* правової норми – це виражений зовні *внутрішньо організований її зміст*» [3, с. 183] (курсив наш – Є. Є.). Таке розуміння зовнішньої та внутрішньої форми права досить поширене в сучасних правових дослідженнях. Водночас головний його недолік полягає в тому, що з логіко-лінгвістичної та семантичної точки зору в ньому втрачена сутність форми права, а замість неї використані словесно різні, але тотожні за змістом терміни: «*система* будови», «*спосіб зв'язку*», «*організація*», смисл яких співпадає з категорією «структура» [13, с. 48–53; 14, с. 160–161]. Постають такі питання: «Як таке бачення відтворює притаманні праву об'єктивні властивості, чи можна припускати таку розбіжність у розумінні смислу вказаних категорій?» Відповідь на них потребує ретельного аналізу існуючих із цього приводу підходів.

У зв'язку із цим, підкреслюючи глибокий смисл викладеної вище думки Г.В.Ф. Гегеля щодо змісту та форми, Д. Керімов в одній зі своїх наукових праць знову повертає увагу до цієї теми, залишаючись при цьому на тих самих позиціях, які були сформульовані ним ще в 60–70-х рр. минулого століття. Так, у монографії «Філософські проблеми права» (1972 р.) викладено аналогічні його міркування щодо змісту права, який, на його думку, має «внутрішню

і зовнішню форми». Крім того, учений надав власну і, на наш погляд, небезспірну інтерпретацію ідей Г.В.Ф. Гегеля щодо трактування форми як «нерефлексованої в саму себе» несамостійної та байдужої до змісту, а отже, зовнішньої форми». Не погоджуючись із цим судженням філософа, Д. Керімов наголошує: «Подвоєння форми полягає зовсім не в розриві «формалізованої» і «змістовної» форми <...> а в двоякому аспекті розгляду однієї й тієї ж форми. Але, по-перше, «рефлексована в саму себе» форма аж ніяк не є сам зміст, а залишається формою, внутрішньо організуючою субстанцією, яка тим самим перетворює її в зміст. По-друге, «не рефлексована в саму себе» форма є не чим іншим, як зовнішньою оболонкою тієї ж самої «рефлексованої в саму себе» формою. По-третє, «не рефлексована в саму себе» форма аж ніяк не байдужа для змісту, а є його зовнішнім виразом і внаслідок цього залежить від змісту. По-четверте, форма не є змістом, і тим більш, вона навіть у своїй розвинутій визначеності ніяк не виступає законом явища, не є байдужою зовнішньою формою» [3, с. 175–176].

Треба віддати належне вченому в його спробі критично осмислити досить не прості міркування великого філософа із цього питання. Однак перевага роздумів у цьому разі, на наш погляд, не на його боці. При цьому висловлені ним думки щодо з'ясування співвідношення категорій змісту та форми права не можна залишити поза увагою. Зокрема, учений правильно наголошує: «У праві зміст і форма – це не тільки зв'язані між собою категорії, але й сторони одного й того самого правового утворення. <...> Єдність змісту й форми є обов'язковою умовою його існування (курсив наш – Є. Є.). Саме завдяки цій єдності право набуває якісної визначеності» [3, с. 176]. Однак чому тоді ця єдність форми й змісту права в науковій літературі трактується по-різному, що нерідко спричиняє її руйнуванню, викликає схоластичні суперечки? Зазначений аспект проаналізовано Д. Керімовим щодо правових норм, які, як він стверджує, не є формою права, як вважають окремі вчені-юристи, а їх зміст становить державна воля. Автор підкреслює: «Подібне трактування поняття форми права призводить не тільки до її змішаності або ототожнення зі змістом права, а й до відриву одного від другого, порушує їх єдність» [3, с. 177]. Звичайно, можна навести критичні зауваження стосовно цього судження, але взаємні звинувачення в «неправильному» розумінні або «хибності» тієї чи іншої точки зору щодо цього, як і з інших питань теорії права, стали чи не постійним супутником правових досліджень. Так, на думку професора Л. Явича, правові норми – це «якісно певний і усталений момент переходу змісту права (державної волі) в його форму», тому стосовно державної волі правові норми «не можна вважати тільки формою, не є вони і змістом права», а її внутрішнє складає структура: гіпотеза, диспозиція, санкція [15, с. 48]. Суперечливість наведеної позиції нам зрозуміла, оскільки вчений залишає невизначеною саму природу правової норми, що вона насправді являє собою в реальній дійсності. Щоправда, на цю тему існує чимало наукових праць, і хоча залишаються деякі дискусійні питання, зокрема структури, класифікації, функцій правових норм, проблему фактично можна вважати вирішеною.

Щоб вийти з такої науково-проблемної ситуації, слід поцікавитись, що мав на увазі Г.В.Ф. Гегель, прагнучи розкрити складні й глибокі взаємозв'язки між змістом і формою в параметрах, притаманних їм (як «закон») властивостей? Зазначимо, що, на наш погляд, він не розглядав внутрішню форму як структуру, організацію тощо об'єкта, оскільки кожна з них у його характеристиці, у тому числі в праві, повинна мати своє значення, займати належне їй місце та виконувати певну роль у логічній побудові системи філософських, загальнонаукових і спеціально-наукових понять, зокрема й стосовно права. Інакше в правовій науці навряд чи вдасться вибудувати чітку й логічно обґрунтовану систему категорій і понять, хоча накопичений

досвід і запропоновані вченими розробки в цьому напрямі втілюють надії на вирішення цього завдання.

У зв'язку із цим важливою, на наш погляд, є думка, викладена Г.В.Ф. Гегелем у «Примітках в. Зміст і форма. § 133» «Науки логіки» до його міркувань про співвідношення форми й змісту. Науковець пише: «Під час розгляду протилежностей між формою і змістом суттєво важливо не полишати уваги на тому, що змісту немає без форми, а форма водночас і міститься в самому змісті, і являє собою щось зовнішнє йому. Ми тут маємо подвоєння форми: по-перше, вона як рефлексована в саму себе є зміст, по-друге, вона як нерефлексована в саму себе є зовнішня, байдужа для змісту наявність. У собі тут дано абсолютне відношення між формою і змістом, а саме: перехід їх одне в одне, так що зміст є не що інше, як перехід форми в зміст, а форма – перехід змісту в форму. Цей перехід є одним із найважливіших визначень. Однак він виступає перше в абсолютному відношенні» (курсив наш – Є. Є.) [1, с. 298]. Проаналізуємо ці тези філософа для з'ясування їх методологічних вимог до розгляду діалектики співвідношення форми й змісту права.

До речі, у Г.В.Ф. Гегеля мова йде, по перше, про єдине поняття форми та її органічний взаємозв'язок зі змістом як абсолютне відношення, але не якогось іншого, що спотворює наші уявлення про цілісність того чи іншого явища, у тому числі права. По-друге, що не менш принципово, філософ констатує «подвоєння форми», а не її «роздвоєння» (розщеплення) на «внутрішню» й «зовнішню» форми, що традиційно сприймається в юридичній літературі, які до того ж розглядають як тотожні поняття системи, організації, структури змісту, складу елементів і в такому ж сенсі відтворюються в більшості сучасних досліджень форми, джерел і структури права. Отже, форма права, незалежно від її позначень на внутрішню та зовнішню чи розгляду в інших аспектах, завжди означає спосіб об'єктивації (вираження) та існування права, його норм.

Висновки. Аналіз сучасної юридичної літератури свідчить про відсутність спеціальних теоретичних розробок проблеми «внутрішнє» й «зовнішнє» в праві, їх довільне застосування в науково-правових дослідженнях. Це призводить до появи методологічних неточностей в аналізі якостей і формуванні конструкцій права, а також плутанини у використанні категорій і понять правової науки. «Внутрішнє» в праві – це категорія, до якої належить усе те, що міститься в праві, приховано від безпосереднього спостереження. Якщо взяти правову норму, то її внутрішнім є гіпотеза, диспозиція, санкція, тобто елементи її структури, кожен із яких несе в собі певне навантаження права як цілого: соціальної справедливості, свободи, рівності. Останні складають у праві внутрішнє й зумовлюють його цінність для людей, суспільства, держави. Зовнішнє в праві – це завжди відкрите для спостереження прояви дії та функціонування права як регулятора суспільних відносин. Для правової норми таким зовнішнім є нормативно-правовий припис юридичного акту й аж ніяк не його стаття, а для права в цілому – законодавство, судовий прецедент тощо.

Повертаючись до поняття так званої внутрішньої форми права як його структури, зазначимо, що в реальності такої форми не існує, а йдеться про способи викладення внутрішніх елементів у нормативно-правових приписах юридичних актів. Ними є різні й взаємопов'язані прийоми комбінування правових норм: мовно-лінгвістичні, логічні, семантичні, структурні, спеціально-юридичні тощо [16, с. 219–230]. Аналогічним має бути підхід і до такої зовнішньої форми права, яка не є тотожною назвам нормативно-правих актів (закон, указ, постанова тощо), із чим у літературі пов'язують її визначення. Тобто йдеться не про форму права як таку, а про різновиди юридичних актів, у яких об'єктивуються його норми. У такому разі зовнішнім у праві є те, що надає йому (юридичному акту)

офіційності, публічності, обов'язковості, дії. Елементами зовнішнього в праві є *обов'язкові реквізити* юридичного акта, що супроводжують його функціонування як офіційного акта-документа: *назва (закон, указ, постанова), заголовок* (Закон України «Про судоустрій і статус суддів»), *реєстраційний код* (№ 2453-VI), *дата прийняття* (7 липня 2010 р.), *назву органу*, який ухвалив даний акт (Верховна Рада України), *дата набрання чинності та вступу в*

дію (1 вересня 2010 р.), *підпис посадової особи* (Президент України) та інші вимоги, установлені законодавством та іншими правовими актами [17, с. 102–104].

Отже, дослідження проблеми внутрішнього й зовнішнього в праві дозволяє уточнити застосування категоріального апарату юридичної науки та позбавити соціально-правову практику від штучних понять і зайвої термінології.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук : в 3 т. / Г.В.Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1974– . – Т. 1 : Наука логики. – 1974. – 695 с.
2. Попов Н. Категории «внутреннее – внешнее» в научном познании / Н. Попов. – К. : Изд-во КГУ, 1971. – 235 с.
3. Керимов Д. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Д. Керимов. – М. : Аванта – , 2000. – 560 с.
4. Явич Л. Общая теория права / Л. Явич. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1976. – 287 с.
5. Шебанов А. Форма советского права / А. Шебанов. – М. : Юрид. лит., 1968. – 216 с.
6. Маркс К. Дебаты по поводу закона о краже леса / К. Маркс // Маркс К. Сочинения : в 39 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2 изд. – М. : Госуд. изд-во полит. лит., 1955– . – Т. 1. – 1955. – С. 119–160.
7. Энгельс Ф. Анти-Дюринг / Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения : в 39 т. – 2 изд. – М. : Госуд. изд-во полит. лит., 1961– . – Т. 20. – С. 1–338.
8. Ушаков А. Очерки советской законодательной стилистики : [учебное пособие] / А. Ушаков. – Пермь, 1967. – 206 с.
9. Щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів» : Рішення Конституційного Суду України від 12 липня 2011 р. № 8-рп/2011 // Вісник Конституційного Суду України. 2011. – № 6. – С. 98–104.
10. Шемшученко Ю. Проблеми вдосконалення джерел парламентського права / Ю. Шемшученко, О. Ющик // Джерела конституційного права України / за заг. ред. акад. НАН України Ю. Шемшученка, док. юрид. наук О. Ющика. – К. : Наукова думка, 2011. – С. 477–506.
11. Бошно С. Соотношение понятий источника и формы права / С. Бошно // Юрист. – 2001. – № 10. – С. 15–22.
12. Мицкевич А. Источники (формы) выражения российского права. Историко-теоретический очерк / А. Мицкевич ; под ред. проф. А. Пиголкина. – М. : Спарк, 1998. – С. 6–39.
13. Абрамова Н. Целостность и управление / Н. Абрамова. – М. : Наука, 1974. – 248 с.
14. Могилевский В. Методология систем / В. Могилевский. – М. : Экономика, 1999. – 251 с.
15. Явич Л. Право и общественные отношения / Л. Явич. – М. : Юрид. лит., 1971. – 152 с.
16. Методичні рекомендації щодо розроблення проектів законів та дотримання нормотворчої техніки, схвалені Постановою Колегії Міністерства юстиції України від 21 листопада 2000 р. № 41 // Нормотворча діяльність: Збірник нормативно-правових актів та методичних рекомендацій. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – С. 219–230.
17. Законопроекткування: сучасні реалії та тенденції розвитку : [монографія] / О. Копиленко, О. Зайчук, О. Богачова та ін. – К. : Ін-т законодавства Верховної Ради України; Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2014. – 232 с.